

LITTERATUR

DONAUMONARKIENS UNDERGÅNG

Av ALF ÅBERG

Den 21 november 1916 avled den 86-åriga kejsar Frans Josef på slottet Schönbrunn i Wien. I nära sjuttio år hade han varit härskare i den mäktiga österrikisk-ungerska monarkien. Han hade blivit ett med sitt rike. I högre grad än någon annan hade han förkroppsligat dess styrka och svaghet: den övernationella sammanhållningen, den religiösa idealiteten, de sekelgamla traditionerna och den omsorgsfullt vårdade konservativa inställningen. Mitt i det sjudande moderna och nationalistiska Europa låg hans stora land som en ärevördig kvarleva från det heliga tysk-romerska riket.

Under sin långa regenttid hade kejsaren drabbats av tunga personliga sorger. Hans bror, kejsar Maximilian i Mexiko, föll för rebellernas kulor, sedan han vägrat att lämna landet tillsammans med fransmännen. Hans son Rudolf dog i det ännu ouppklarade Mayerlingdramat år 1889, och Frans Josefs gemål, den vackra kejsarinnan Elisabeth, föll nio år senare offer för en anarkistisk galning i Genève. Alla dessa olyckor hade gjort kejsaren till en ensam man, som hellre talade med Gud än med människor. Inför den nya tiden stod han oförstående.

Den nye tronföljaren, kejsarens brorson Frans Ferdinand, och hans gemål stupade den 28 juni 1914 för skotten i Sarajevo. Ny tronföljare i det raskt sammankrympande habsburgska huset blev sonen till en annan kejsarlig brorson, som under

namnet Karl I skulle efterträda Frans Josef och bli den siste kejsaren i Donaumonarkien. Om hans lika renhjärtade som misslyckade ansträngningar att rädda sitt sammanstörtande välde handlar Reinhold Lorenz' nyutkomna, vetenskapliga biografi »Kaiser Karl und der Untergang der Donaumonarchie» (Wien 1960).

Den 29-åriga kejsaren var vid sitt trontillträde okänd för världen, och sådan har han faktiskt förblivit fram till våra dagar. Hans far — den levnadsglade kavallerigeneralen och kavajeren, ärkehertig Otto — dog tidigt, och Karl fick sin uppfostran av den stränga och pliktmedvetna modern, prinsessan Maria Josepha av Sachsen. Han fick en habsburgares sedvanliga utbildning. Vid sidan av pliktsskyldigast bedrivna juridiska studier vid Prags universitet ägnade han sig med liv och lust åt kavalleriet. Som slank och blond dragonlöjtnant mottog han sin myndighetsförklaring år 1907, och därefter återvände han till garnisonstjänst i Böhmen. Från barnsben fostrades han i tron på kejsardömetets höghet och okränkbarhet. Hans enda reaktion inför Shakespeares »Henrik IV» var förfäran över att en medlem av det engelska kungahuset — låt vara för fyrahundra år sedan — blivit vän med en liderlig sälle som Falstaff! Efter sitt giftermål hösten 1911 med den begåvade och karaktärsfasta prinsessan Zita av Bourbon-Parma fortsatte Karl sin militärtjänst. De som mötte honom lärde känna en ridder-

lig, korrekt och socialt tänkande man, fri från äregirighet och maktlystnad och med en grundmurad religiös förtröstan.

Oerhört svåra yttre och inre problem väntade den nye kejsaren. I mer än två år hade hans land varit invecklat i krig. Trots erfarenheterna i det rysk-japanska kriget hade den österrikiska arméledningen framhärdat i sin militära konservatism. Erich G. Wickenburg ger i sitt arbete »Kleine Geschichte Österreichs» (Wien 1958) skrämmande exempel på följderna härav. I färggranna, vitt synliga uniformer drog Österrikes bästa söner ut i fält mot en grå masshär som förstod att använda sig av terrängen. Så tidigt som år 1906 hade generalerna avvisat ett förslag att utrusta armén med pansarvapen, eftersom detta ansågs nedläggande för de högrasiga hästarna. Av samma orsak förkastades också år 1911 planerna på att anskaffa stridsvagnar. I augusti 1914 stormade de ståtliga österrikiska och ungerska kavalleriskvadronerna med dragna sablar fram mot de nedgrävda fientliga maskingevären. Offren var ohyggliga, men trots alla svårigheter hade armén med sagolik tapperhet lyckats stabilisera fronten i öster. Innan Frans Josef gick bort, måste han uppleva hur Italien i maj 1915 svek sina gamla förbundna och föll Österrike i ryggen.

Tronföljaren Karl, som tidigare med stor beslutsamhet fört ett kårkommando på den italienska fronten, utnämndes sommaren 1916 till chef för de förenade tyska och österrikiska arméerna i Östgalizien. Som hans stabschef tjänstgjorde general von Seeckt, den senare chefen för Weimarrepublikens armé. De båda männen blev nära förbundna, och på von Seeckts kyliga och nyktra bedömning grundade Karl sin uppfattning om det militära läget. Samarbetet med von Seeckt och den direkta kontakten

med armén var av utomordenligt värde för den blivande kejsaren. Han hade en långt mera realistisk syn på krigsutgången än sin tyske kollega, kejsar Wilhelm, och trodde inte på den officiella versionen om en snar och slutlig seger över de allierade.

Redan på ett tidigt stadium stod det klart för kejsar Karl, att det tyska riket kunde bestå efter ett sammanbrott, medan Österrike-Ungern var förlorat. »Tyskarna strider bara för sin maktställning, men vi strider för vårt liv», förklarade han vid ett tillfälle i krigets slutskede. Han motsatte sig i det längsta Hindenburgs och Ludendorffs beslut om det oinskränkta ubåtskriget men ställdes till slut inför fait accompli. Den unge kejsaren drog konsekvenserna av det ändrade militära läget. Han sökte målmedvetet genomföra en fredspolitik, vars mål var status quo för alla inblandade parter. Lika nyktert som han bedömde krigsläget, lika naivt och verklighetsfrämmande såg han på möjligheterna att bilägga tvisterna. Han skulle inte heller skonas från några besvikelser i sina fredssträvanden.

I mars 1917, när Ryssland stod inför sin första revolution, skrev kejsar Karl ett personligt brev till sin sväger Sixtus av Parma, som då befann sig på andra sidan skyttegravarna, och bad honom förhandla om fred för Österrike-Ungerns räkning med ententen. Han utfäste sig att med alla medel och allt personligt inflytande hos sina förbundna understödja Frankrikes berättigade krav på ett återlämnande av Elsass-Lothringen. Likaså skulle Belgien och Serbien återställas som suveräna stater. Fredsaktionen misslyckades, men innehållet i skrivelsen sipprade ut. Sedan den österrikiske utrikesministern Czernin bestämt förnekat dess existens, lät Clemenceau, den franske ministerpresidenten, offentliggöra det fatala och

illa formulerade Sixtusbrevet. Kejsaren måste göra en förödmjukande resa till det tyska högkvarteret. De enda följderna av den välmenande fredsaktionen var att utrikesminister Czernin avgick och förtroendet för kejsaren minskade i de tysknationella kretsarna i landet.

Samtidigt som det militära trycket ökade vid rikets gränser, kastade de olösta nationalitetsproblemen i det inre sin skugga över regeringen. Alltsedan år 1867 hade kejsardömet bestått av de två självständiga staterna Österrike och Ungern. Utåt sett bildade landet en enhet under en och samma monark. Samhörigheten underströks genom gemensamt utrikesministerium, gemensam armé och gemensam finansförvaltning. De stora slaviska folk, som tillhörde riket, var representerade i riksrådet men bildade inga egna stater. Den dualistiska riksförfattningen ansågs som orubblig, en förutsättning för kejsardömets bestånd. Att vara nationell i detta övernationella rike var liktydigt med att vara opatriotisk.

Ären närmast före det första världskriget uppgjorde tronföljaren Frans Ferdinand omfattande inre reformplaner. Han ville skapa en förbättrad riksförfattning, som också omfattade de slaviska nationaliteterna. På sitt slott Belvedere mottog han politiker från rikets alla delar. Hans strävanden sågs med oblida blickar av kretsarna kring den gamle kejsaren. Mellan Belvedere och kejsarens Schönbrunn var förbindelserna ofta mycket kyliga. Frans Ferdinand blev aldrig i stånd att omsätta sina planer i praktiken. Det är mycket oviss om han i längden kunnat hindra riket från att rämna genom eftergifter åt de slaviska folken. De demokratiska strömningarna i tiden stod av allt att döma i alltför stark motsats till de auktoritära idéer, på vilka kejsardömet vi-

lade, för att Belvederepolitiken med framgång skulle kunna genomföras. Därtill kom att Frans Ferdinand personligen saknade det folkliga och socialt opportunistiska sinnelag som fordrats för en omläggning av den politiska kursen.

Kejsar Karl var ett barn av den nya tiden. Han ville vara en modern härskare, en människa bland människor, och sökte genom ständiga resor komma i kontakt med sitt folk. Liksom den gamle kejsar Frans Josef blev han älskad och respekterad i breda lager för sin enkelhet och hjärtlighet, sitt outröttliga intresse och sitt deltagande i rikets nöd. Med sin humana och förnuftiga fredspolitik sökte han förverkliga landets innersta önsningar. Han ville framstå som en folkkejsare för alla nationaliteter i sitt stora rike, men i det längsta sökte han uppskjuta ett avgörande i författningsfrågan för att inte stöta tysk-österrikarna och ungrarna från sig. Det var en ohållbar balanspolitik. När han i samband med ett sista misslyckat fredsförsök hösten 1918 avgav en proklamation om att efter kriget omvandla Österrike-Ungern till ett autonomt statsförbund, var det redan för sent. Då hade redan tjecker och sydslaver bildat självständiga regeringar i Prag och Agram.

När president Wilson i december 1917 avgav Amerikas krigsförklaring mot Österrike-Ungern, förklarade han högtidligen, att det inte var hans önskan att försvaga det österrikisk-ungerska riket eller inrätta det på annat sätt. Hösten 1918 hade han helt ändrat ståndpunkt. I sina välmenande fjorton punkter i januari 1918 deklarerade han att alla folk och nationalstater skulle erhålla full självständighet. Ett genomförande av detta program måste betyda kejsarrikets undergång. Några månader senare samlades i Rom representanter för de »undertryckta»

folken i Donaumonarkien. Ordförande vid mötet var den italienske ministern Ruffi, och för att demonstrera ententens helhjärtade uppslutning deltog en fransman, en engelsman och en amerikan. Tjecken Benesj spelade en framträdande roll vid mötet. De närvarande enades om en resolution. Det hette i den att den österrikisk-ungerska monarkien var ett instrument för det tyska herraväldet och ett fundamentalt hinder för förverkligandet av de undertrycktas rätt. I augusti erkände Amerika Tjeckoslovakiet som självständig, krigförande och förbunden nation. Det var steg som komplicerade kejsar Karls fortsatta fredssträvanden. Uppfattades hans monarki ännu som ett handlingsdugligt, folkrättsligt subjekt av president Wilson? I början av oktober grundades under Wilsons höga beskydd och med tjecken Masaryk som ordförande en mellan-europeisk förening för befrielsen av polacker och litauer, ukrainare och rumäner, tjeckoslovakier och jugoslaviner, italienare och finnar. Det var svaret på kejsar Karls sista fredsför-sök.

För att i görligaste mån tillmötesgå Wilsons krav på folkets oinskränkta självbestämmanderätt proklamerade kejsaren den 16 oktober ett manifest om Österrikes nya uppbyggnad som förbundsstat, i vilken varje folk inom sitt område skulle bilda en egen nation. »Så må vårt fosterland framgå ur krigets stormar som ett förbund av fria folk», slutade proklamationen. Den var ett sprängstoff, som riktade sig mot den gamla statsuppfattningen. Kejsarens mening tycks ha varit att åstadkomma ett Österrikes förenta stater under monarkisk ledning, men erkännandet av demokratien och självbestämmanderätten måste med nödvändighet ha medfört en förändring av monarkens ställning. Men tiden hade redan runnit förbi, och pro-

grammet hann därför aldrig vidare utvecklas. Trots kejsarens ansträngningar visade det sig ogörligt att skapa en representativ exekutivkommitté, som kunde utarbeta en ny riksförfattning.

Det habsburgska riket gick mot sin undergång. Den 26 oktober underrättade kejsar Karl den tyske vapenbrodern, att hans folk inte längre var i stånd att fortsätta kriget. »Den inre ordningen och den monarkiska principen är i allvarligaste fara, om vi inte genast gör ett slut på striden», förklarade han. Samtidigt som Österrike-Ungern förklarade sig villigt att sluta vapenstillestånd, övertog ett tjeckiskt nationalråd regeringen i Prag. En kroatisk lantdag förklarade sitt land oavhängigt. Uppror utbröt i Ungern. 350 000 österrikiska soldater gick i italiensk krigsfångenskap. De fortsatta stillestånds-förhandlingarna visade att monarkien var i upplösning. Den 11 november 1918 avsåg sig kejsar Karl varje andel i Tysk-Österrikes statsaffärer. Det var ingen tronavsägelse i vanlig bemärkelse, och de österrikiska och ungerska monarkisterna skulle i framtiden rida högt på att kejsaren inte av sagt sig kronan i hela det habsburgska riket. Men lika fullt innebar hans manifest av den 11 november att det habsburgska kejsardömet upphört att existera.

Den gamla Donaumonarkien skars sönder. Av Böhmen, Mähren, Slovakiet och en del av Schlesien bildades Tjeckoslovakiet. Serbien, Montenegro, delar av Bulgarien och Macedonien, Slovenien, Dalmatien, Kroatien, Slavonien och Bosnien-Herzegovina slogs samman till Jugoslavien. Bukovina och Siebenbürgen förenades med Rumänien. Sydtyrolen tillföll Italien som judaslön. Tre och en halv miljon sudettyskar överlämnades i strid mot Wilsons höga proklamationer om folkens självbestämmanderätt till Tjec-

koslovakiet. Den lilla österrikiska stat, som framgick ur freden i St. Germain i september 1919 dömdes att betala fyra och en halv miljarder och Ungern sex miljarder i krigsskadestånd, trots att de båda länderna förlorat två tredjedelar av sitt område och sin befolkning och knappast kunde anses representera det en gång krigförande habsburgska kejsardömet.

I Ungern proklamerades efter Bela Kuns kommunistiska uppror kungadömet under en riksföreståndares ledning. Vid två tillfällen år 1921 återvände kejsar Karl som ungersk konung Karl IV till Ungern, men vid båda tillfällena lämnade han landet, sedan oro utbrutit längs hans väg. Han ville inte, förklarade han, bli orsak till någon blodsutgjutelse. Ungern förblev kungarrike utan kung. Själv avled kejsaren i landsflykt år 1922 utan att uppge tron på en habsburgsk restauration.

Var denna utveckling nödvändig? Kejsarens levnadstecknare Reinhold Lorenz, som har en mycket positiv uppfattning om den personligen fromme och offerberedde siste habsburgske härskaren, anser, att det inte fanns någon annan lösning. Det habsburgska kejsardömet tillhörde en värld, som försvann med utbrottet av

det första världskriget. Det var omöjligt att förena habsburgsk tradition med demokratiskt tänkande. Och ändå ägde detta rike en elasticitet och en anpassningsförmåga, som få nationalstater kunnat uppvisa. Hos denne arvtagare till det romerska riket fanns en övernationell inställning, som gjorde Donaumonarkien till en värnare av Västerlandet och den europeiska tanken.

För 1914 års politiker framstod det österrikisk-ungerska riket som en föråldrad och otidsenlig stat. Vår tid som upplevt nationalismens vanvett har en annan syn på denna statsbildning. Här hade under århundradenas lopp växt fram ett rike av skilda nationer, som kunde erbjuda alla sina små folk skydd mot övermakten. Donaumonarkiens undergång innebar inte någon lösning för nationerna i sydöst, som i fortsättningen skulle bli försvarslösa brickor i spelet först åt Tredje riket och sedan åt Sovjetunionen. Tidigare hade de varit mäktiga i en mäktig stat. Det är bara beklagligt att ombildningssträvandena i denna stat inte tidigare påbörjades än under den siste kejsaren. I diskussionen om Europas framtid har man mycket att lära av det habsburgska kejsardömetets strider och misstag.